

Válasz a *Ki dönt? Kormányzási stílusok és közpolitikai változás Magyarországon 2002-2014* című akadémiai doktori értekezésem bírálataira

Mindenekelőtt köszönettel tartozom bírálóimnak, Pálné Kovács Ilonának, Bozóki Andrásnak és Kaiser Tamásnak, amiért az MTA Doktori Tanácsának felkérése elvállalták, hogy értekezésem bírálói legyenek, ráadásul gyorsan (az értekezés terjedelméhez képest pedig különösen gyorsan) elkészítették opponensi véleményüket. De köszönettel tartozom azért is, mert mindhárman „megértő hermeneutikai” hozzáállást vettek fel: behelyezkedtek az értekezés világába, nagyrészt elfogadták kiindulópontjait, megközelítését, és elsősorban belső kritikát gyakoroltak, azaz ama pontokra mutattak rá, ahol az értekezés a maga elé kitűzött célt nem tudta elég jól megvalósítani – ahelyett, hogy külső szempontok sokaságát kérték volna számon rajta. Amikor pedig mégis ezt tették, tehát külső szempontokat vetettek fel, akkor az, hogy úgy mondjam, nem tűnik igazolhatatlan. Hálás vagyok, hogy bírálóim nem vetették el az értekezésben használt olyan fogalmakat, mint a társadalmi közpolitikai kapacitásé vagy a kormányzási stílusé, éppen ellenkezőleg: elismerően nyilatkoztak hasznosságukról és eredetiségükről. Végezetül köszönettel tartozom opponenseimnek bírálatuk alaposságáért: az általuk megfogalmazott javaslatok, kritikák szinte mindegyikével legalább részben egyetértek, és munkám folytatásához, továbbfejlesztéséhez hasznos szempontokkal szolgálnak.

A bírálatokra adott válasz azonban a műfaji elvárásoknak megfelelően nem állhat meg itt, így az alábbiakban igyekszem „megvédeni”, vagy legalább világosabbá tenni álláspontomat elsősorban azon kérdésekben, amelyekben bírálóimnak véleményem szerint nincs – vagy nincs teljesen – igazuk.

A kormányzási stílus fogalma kapcsán Bozóki András és Kaiser Tamás is jelzi, hogy a fogalom kérdéseket vethet fel. Valóban stílusról, vagy „csak” stílusról van itt szó? Mindketten leszögezik, hogy a kormányzási stílusok csak mint ideáltípusok értelmezhetőek, és a valóságban számtalan átfedés adódik közöttük. Bozóki András emellett a neoweberi állam és a politikai kormányzás fogalmát is problematikusnak tartja ebben a kontextusban.

A magam részéről kitananék a kormányzási stílus fogalma mellett. Egyrészt, Jeremy Richardson nagyon hasonló megközelítésben, a különböző aktoroknak a közpolitikai folyamatban való részvétele kapcsán használja a „közpolitikai stílus” fogalmát. Másrészt több más, szóba jöhető alternatívának (pl. paradigma, rendszer, gyakorlat) van már foglalt jelentése a közpolitikai kontextusban.

A neoweberi állam Bozóki András szerint több mint egy kormányzási stílus, és egy intézményi struktúrára is utal. Ezzel egyetértek, de ez szerintem a többi kormányzási stílus kapcsán is felvethető. Azért tartottam fontosnak a neoweberi állam kifejezést használni, mert így rá tudtam kapcsolódni egy létező gondolati, kutatási irányra. Szó sincs arról, hogy a neoweberi állam fogalmát ki akarnám sajátítani mint egy kormányzási stílus megnevezését (ha erre törekednék is, nem valószínű, hogy sikerrel járnék), de azt fontosnak tartom, hogy az általam javasolt keretben értelmezhető mint kormányzási stílus is.

A politikai kormányzás fogalmát Bozóki András elsősorban azért kifogásolja, mert tautológikus: minden kormányzás politikai; ráadásul szerinte egy, a hazai közbeszédben elterjedt és meghatározott politikai szándékokat rejtő fogalomról van szó. Ez utóbbival persze egyetértek, ugyanakkor Peter Aucoin bevezette a nemzetközi szakirodalomban is a *political governance* fogalmát. Kifejezőbbnek érzem, mint az „udvari kormány” (*court government*) Savoie által megalkotott kifejezését. Az *executive governance*-t nehézkes magyarosítani, ráadásul felvethető, hogy az is tautológikus, hiszen (hacsak nem a *governance* általános, társadalmi koordinációs értelmére gondolunk) a kormányzáshoz is mindig kell kormány. De valójában a *political* és az *executive governance* ugyanarra a problémára utal: a kormányzásban a többi szereplő és szempont rovására megerősödik a *politics* értelmében vett „nagypolitika” és az ezt képviselő, egyre inkább prezidencializáló politikai vezető.

Abban viszont nincs vitám bírálóimmal, hogy az általam leírt stílusok ideáltípusok, és a valóságban kevert módon jelennek meg. Olyannyira nem, hogy empirikus eredményeim értelmezése során is igyekszem óvatosan fogalmazni: nem azt állítom, hogy ezen vagy azon kormány működése ilyen vagy olyan stílusú lenne, sőt, leszögezem, hogy nincs tiszta típus közöttük, hanem csak azt, hogy ilyen vagy olyan stílus „jegyeit mutatja”.

Kaiser Tamásnak természetesen igaza van: valóban „érdemes lett volna markánsabb kontúrokat, szűkebb vagy tágabb értelmezési kereteket adni a kormány, kormányzás alkotmányos-jogi-intézményi vonatkozásainak, az államhoz és a társadalomhoz való viszonyának”. Ennek kapcsán elismerem, hogy könyvem első, elméleti része egyszerre túlságosan és nem eléggé ambiciózus. Túlságosan, hiszen a kritikákat fogalmaz meg a *governance* fogalom középszintű, politikatudományos használatának hiányosságaival kapcsolatban, tehát meglehetősen alapvető elméleti problémát vet fel, és nem eléggé, amennyiben ezen problémákra nem ad átfogó, konstruktív választ. Ezt Pálné Kovács Ilona mint a könyvem mozaikosságát jellemzi. Ezzel nem tudok vitatkozni. Védelmemben csak azt tudom mondani, hogy a könyv Bevezetőjében jeleztem vállalkozásom korlátait, és konkrétan azt, hogy a kormányzás középszintű fogalmát, elméletét jelen műben semmiképp sem tudom kidolgozni. Egy ilyen elméletnek meglátásom szerint éppen az lenne a fő feladata, hogy megoldja a kormány mint döntéshozatali központ, az állam, mint intézményi keret és a közpolitikai aktorok tevékenységének integrációját a kormányzás folyamatában. Ezek az aspektusok meglátásom szerint a mai politikatudományban szétesnek, még ha valóban voltak is – például Peters vagy Howett Kaiser Tamás által említett műveiben – kísérletek ezek egyikének-másikának integrálására. A Kaiser Tamás által említett Peters tanulmányt az etatista stb. kormányzásról kétségtelenül érdemes lett volna beépíteni. Az, hogy kimaradt, nem más, mint mulasztás, aminek fő oka, hogy könyvemben nem az intézményi keretek szerepére koncentráltam: bár az aktor- és folyamatközpontú közpolitikai paradigmával szemben fogalmazok meg kifogásokat, azért magam inkább ezt a megközelítést művelem és műveltem az értekezésben is.

Az, hogy nem az intézményi környezet állt elemzésem középpontjában nem mond ellent annak, hogy a demokráciáról külön fejezet szól: ennek elsődleges funkciója ugyanis az, hogy bemutassa azokat az általános politikai mechanizmusokat, amelyek révén az empirikus elemzésben górcső alá vett közpolitikai aktorok kifejtik hatásukat, sőt, tevékenységük egyfajta közpolitikai kapacitásként értelmezhető. Pálné Kovács Ilonának természetesen igaza van abban, hogy a demokrácia és az eredményes kormányzás problémája nem új kérdés, és kiterjedt szakirodalma van – ezt magam is igyekszem legalább vázlatosan összefoglalni. De, még egyszer, a témát a könyv gondolatmenete szempontjából tartottam fontosnak taglalni. Továbbá,

bár a demokrácia és az eredményes kormányzás közötti viszony ismert és sokat kutatott téma, azok a kormányzási-közpolitikai mechanizmusok, amelyek ezt a kapcsolatot megteremtik, sokkal kevésbé kutatottak. Úgy gondolom, hogy azzal, hogy az érvelésben túllépek a jól ismert elszámoltathatósági érven (ti., hogy a demokratikus kormányzat azért működik jobban, mert a választók által legalább négyévente elszámoltatható), és behozok olyan szempontokat, mint a demokratikus kormányzás információs előnye, a legitimitáció eredményességi következményei és a demokrácia által biztosított intézményi stabilitásból fakadó jobb társadalmi szervezethez (amely szintén a kormányzás eredményességét növeli), új, a politikatudományban és a közpolitikai tanulmányokban is alig kutatott szempontokat vetek fel. Mindezen kérdések tanulmányozásához komparatív, a demokratikus és a nem demokratikus kormányzás, közpolitika alkotás összevetésén alapuló kutatás kell, amely meglehetősen hiányzik a közpolitikai tanulmányok paradigmájából (Sebők Miklós kollégámmal most jelent meg a Palgrave-nél a kötetünk a nem demokratikus körülmények közötti közpolitika-alkotásról, éppen erre a hiányra reflektálva.)

Kaiser Tamás megjegyzésére a kormányzás és az állam viszonyáról a fentieket tudnám csak megismételni azzal a kiegészítéssel, hogy persze az államnak kettős szerepe van a kormányzásban. Az alkotmányos-intézményi berendezkedés egyrészt a kormányzás intézményi kontextusát, keretét szolgáltatja, másrészt viszont az egyes intézmények közpolitikai aktorként is fellépnek a kormányzás folyamatában: befolyásolják a napirendet, célokat, problémákat fogalmaznak meg, hatással vannak a közpolitikák formálására, illetve adott esetben a megvalósításukra vagy (például az Alkotmánybíróság) a visszavonásukra. Míg az első szemponttal tehát (a demokrácia-problémát leszámítva) lényegében nem foglalkoztam, addig a második megjelenik az elemzésben: az országgyűlés közpolitikai szerepéről egy alfejezet szól, és utalok olyan elemzésekre, amelyek más állami intézmények közpolitikai befolyását elemzik (mint például Pócza Kálmánnak az Alkotmánybíróságról szóló kutatásai).

Érdekesnek tartom Kaiser Tamás javaslatát arra, hogy az állami és a kormányzási/kormányzati kapacitás különböztessük meg egymástól. Magam nem kívántam sarkos álláspontot megfogalmazni e tekintetben, de a kétségtelenül bemutatom a szakirodalomban megjelenő, sokszor ellentmondásos vagy nem eléggé precíz fogalomhasználatot, amelynek, tegyük hozzá, nem csupán kapacitás-irodalom fésületlensége az oka, hanem az állam és kormány fogalmak keveredése is az amerikai szakirodalomban.

Az empirikus kutatásban vizsgált periódus kapcsán Pálné Kovács Ilona felveti, hogy hosszabb időszak elemzése meggyőzőbb lett volna. Ezzel természetesen egyetértek, olyannyira, hogy célom is az értekezés továbbfejlesztése, és az 1990-től napjainkig terjedő időszak vizsgálata. Bozóki András pedig azt állapítja meg, hogy az általam tanulmányozott periódusban Magyarországon a demokrácia minősége és jellege is változott. Ugyan nem fogalmazza meg explicit bírálatként, de elismerem, hogy ezzel a kérdéssel a könyvben keveset foglalkozom: leszögezem ugyan, hogy 2010 után romlott (illetve tovább romlott) a demokrácia minősége, de minderről kevés szót ejtek, jóllehet az elméleti részében a demokrácia közpolitikai jelentőségéről egy egész fejezetben beszélek. Úgy vélem, a továbbfejlesztés során ezt az aspektust alaposabban kellene elemezni.

Bozóki András felveti, hogy 48 interjú vajon elegendő-e egy ilyen komplex probléma elemzésére. Természetesen egyetértek azzal, hogy interjúból készülhetett volna több is: több adat elviekben növeli az eredmények megbízhatóságát, robusztusságát. Két megfontolást tudok védelmemben felhozni. Az egyik az, hogy a kutatás valójában vegyes módszertanra épül: bár

az interjúk fontos szerepet játszanak a fő érvek megalapozásában, azért alkalmazok kvantitatív elemzést is; használok közvéleménykutatási és más (például az országgyűlés közpolitikai szerepének elemzésekor a parlamenti munkára vonatkozó) adatokat a következtetéseim alátámasztására; és mintegy triangulációként a saját kutatásaim és mások kutatásainak eredményeit is beépítem az érvelésembe – Pálné Kovács Ilona megjegyzésével egyetértve, hogy a különböző eredmények összevetése, ellenőrzése elengedhetetlen. A másik megfontolás, hogy az interjúk a fő irányokat tekintve és az általánosítás általam alkalmazott szintjén meglehetősen koherens képet közvetítettek. Miközben további interjúk minden bizonnyal sok egyéb részlet napvilágra tudtak volna hozni a közpolitika folyamatairól, az engem érdeklő fő kérdéseket érzésem szerint megválaszták, és ezt koherens módon tették, tehát a kutatóban e tekintetben nem maradt hiányérzet. (Miközben sok más tekintetben természetesen igen...)

Nem teljesen világos számomra, hogy mire gondolt Kasier Tamás akkor, amikor hiányolja az IDEA közigazgatás-korszerűsítési program, a Magyar Program, illetve a KIM-ben létrehozott közigazgatási stratégiáért felelős helyettes államtitkárság keretén belül működő Hatáselemzési Osztály említését. Ha ezekre mint jelentős közpolitikai változásokra gondol, akkor azt kell mondanom, hogy az általam megkérdezett szakértők ezeket nem emelték ki. A közpolitikai változás elemzése során pedig azért nem merültek fel, mert az általuk generált változások a döntési folyamatokra az interjúalanyok szerint nem volt jelentős hatásuk. De azzal egyetérttek, hogy egy, a hazai közpolitikai-közigazgatási reformok történetét feldolgozó munkának be kell mutatnia őket; és afelől sincs kétségem, hogy az IDEA program keretében vagy a Hatáselemzési Osztály által végzett közpolitika-értékelések egy ilyen témájú elemzéshez értékes adatokkal szolgálhatnak. Ez azonban nem volt célja a könyvemnek, még ha az utolsó fejezetben, egy diszkusszió keretében fel is vetek ilyen kérdéseket. Amikor pedig azt írtam, hogy kevés elemzés áll rendelkezésre a szakértők közpolitika-formálásban játszott szerepéről, akkor azokra az elemzésekre gondoltam, amelyek az IDEA és más programok tényleges hatásának felmérésére, leírására, értelmezésére irányulnának – és amelyekből sajnálatosan kevés van – nem pedig az ezen programok keretében született konkrét közpolitikai előkészítő anyagokra, hatáselemzésekre.

Egyetérttek ugyanakkor Kaiser Tamással abban, hogy a visszacsatolás nemcsak, hogy fontos része a közpolitikai folyamatnak, de a könyvem témája szempontjából sem irreleváns, hiszen a visszacsatolás során az alulról érkező információk becsatornázódnak a napirend alakításba. Könyvem azonban a kormányzás általános mintázatait vizsgálja és relatíve hosszú időtávot ölel fel, az ebből fakadó adatgyűjtési problémát pedig úgy hidaltam át, hogy a jelentős vagy paradigmátikus közpolitikai változásra összpontosítottam, amelyekben viszont a visszacsatolás nem játszik érdemleges szerepet, hiszen tipikusan a közpolitikák korrekcióját, kisebb módosítását indukálja.

Ugyancsak egyetérttek Kaiser Tamás azon megjegyzésével, hogy érdemes lett volna némi teret szentelni a neo-institucionalizmusnak és az útfüggőség problémájának. Mentségemre szolgálhat ugyanakkor, hogy ez a megközelítés különösen a közigazgatási reformok megértéséhez lehet hasznos, illetve egy olyan, időben az enyémnél hosszabb elemzés sarokköveként szolgálhat, amely a rendszerváltozás után kialakult struktúrák és gyakorlatok továbbélését, állandóságát mutatja. Azonban a közigazgatási reformok tartalmával én nem foglalkoztam (bár a jelentős közpolitikai változások listáján felbukkan ilyen reformok), illetve az állandóság helyett engem most éppen a kormányzási stílusok változása, ennek mintázatai és

kulcsszereplői érdekeltek. (Ami természetesen egy tágabb perspektívában nem mond ellent az útfüggőség tézisének.)

Fontosnak és érdekesnek tartom Pálné Kovács Ilona felvetését, hogy az alkotmányozás miért nem szerepelt a jelentős közpolitikai változások listáján; és ha már így történt, akkor az önkormányzati reform miért, hiszen az legalább annyira a politika rendszerszerű jellemzőinek változása (és ennyiben az alkotmányozásra hasonlít), mint közpolitikai terület. Ezzel nem vitatkozom, de azt húznám alá, hogy a professzor asszony szerint is mondhatjuk, hogy az önkormányzati reform közpolitikai terület *is*. Az alkotmányozás viszont már nehezebben értelmezhető ekként, és inkább arra a problémára utal, amit a kormányzás során megjelenő *policy – polity* interakcióként jellemeztem.

A helyi kormányzás közpolitikai dimenzióit természetesen Pálné Kovács Ilonával együtt fontosnak tartom. Ugyanakkor az általa is felvetett példák (pl. Paks2) az önkormányzatok oldalán inkább mint megvalósítási probléma jelennek meg – könyvem pedig a döntésre és a döntések befolyásolására összpontosított. Ezért bukkannak fel az önkormányzati szereplők az érdekcsoportok között. Az EU regionális politikájára való hazai közpolitikai felkészülés és annak vargabetűi valóban érdekes esetnek tűnik – egyetértek Kaiser Tamással, hogy méltó lenne az elemzésre. Az, hogy könyvemben erre nem került sor, annak csupán az az oka, hogy a regionális politika nem került be a vizsgálandó közpolitikai területek közé.

Ami a pártok szerepének Pálné Kovács Ilona által hiányolt alaposabb elemzését illeti, kétségtelen, hogy külön nem foglalkoztam vele, azonban a közvéleményről szóló fejezetben egy alfejezetet szenteltem a választási ígérek közpolitika-formáló szerepének, illetve a pártok az országgyűlésről szóló résznek is főszereplői. Úgy vélem, közpolitikai szempontól ez a két legfontosabb szerepe, tevékenységi köre a pártoknak: a napirend alakítása a választási programjaikon és a „szimbolikus közpolitika-csináláson” (interpellációk, kérdések stb.) keresztül, illetve a közpolitikák formálása a parlamenti munkában.

Egyetértek Pálné Kovács Ilonával abban, hogy a közvélemény szerepe elméleti és empirikus szempontból is nagyon érdekes, és ehhez képest az erről szóló fejezetben közölt eredmények töredékesek és hipotetikusak. Ennek fő oka – a kérdéskör összetettsége mellett – a könyvben is jelzett adathiány: sajnos a közvélemény közpolitikai napirendjéről hazánkban nincsenek megbízható idősorok. Örömmel olvastam ugyanakkor, hogy a professzor asszony hiányérzetét a médiáról szóló fejezet legalább részben enyhítette. A könyvben nem fogalmaztam meg *explicite*, de magam is úgy vélem, hogy a két problémakör összefügg, és hogy a média korlátozott szerepéről szóló megállapításokat és magyarázatokat – *mutatis mutandis* – a közvélemény kapcsán is alkalmazhatjuk.

Értem és bizonyos mértékig osztom is Bozóki András fenntartását a médianapirend és a közpolitikai napirend közötti összefüggés kvantitatív módszertannal történő vizsgálatát illetően. Ugyanakkor, bár a szóbanforgó fejezet újdonsága éppen a kvantitatív eljárás, a szövegben utalok egyrészt saját – Patkós Veronikával közösen végzett – kvalitatív kutatásomra, illetve egy, az irányítással készült, és a Boda – Patkós tanulmány módszerét alkalmazó egyetemi szakdolgozat eredményére, amelyek egyébként a kvantitatív elemzés eredményét erősítik meg. Ami pedig magát a kvantitatív elemzést illeti, olyan eljárásról van szó, amely – minden problémája ellenére – a közpolitikai agenda kutatásában elfogadottnak, bejártottnak számít. Azt pedig fontos eredménynek érzem, hogy ezzel a módszerrel mi a nyugati országokétól eltérő mintázatot találtunk. Bozóki Andrásnak abban természetesen igaza van, hogy a média és a (köz)politika közötti összefüggés csak demokráciában, szabad

sajtóviszonyok mellett értelmezhető. De ebből a szempontból is érdekes, hogy – legalábbis az általunk alkalmazott kvantitatív és kvalitatív módszerekkel – nem találtunk különbséget a 2010 előtti és utáni időszak között. Így tehát talán más, kormányzati ciklusokat átívelően érvénysülő, a média társadalmi-politikai szerepére vagy a politikai döntéshozatal sajátosságaira vonatkozó feltevésekkel kell élnünk, amelyeket az adott fejezet végén meg is fogalmaztam.

Elfogadom Pálné Kovács Ilona és Bozóki András észrevételét, amely szerint az országgyűlésről lehetett és talán kellett volna többet írni, hiszen végső soron a legfontosabb döntéshozó intézményről van szó, amelynek működésében valóban a *politics*, a *polity* és a *policy* szempontjai egyaránt megjelennek. Úgy vélem, a könyvem érvelése, gondolatmenete számára fontos – részben eredeti – megállapításokat sikerült így is tennem, de a *Hungarian Comparative Agendas Project* keretében annyi adatunk gyűlt már össze az országgyűlés működéséről, hogy az máris több könyv számára adott alapanyagot, kollégáim, Sebők Miklós, Molnár Csaba pedig folyamatosan közölnek további eredményeket. A téma nagysága, és részben kutatott volta miatt szorítkoztam itt csak a legfontosabb megállapításokra. (Egyébként bár magam is azt írom a könyvben, hogy a témában nincs saját kutatásom, ez nem teljesen igaz: a fejezet nemcsak az országgyűlés közpolitikai szerepét foglalja össze, amely a szakirodalomban nem elterjedt, de a *Hungarian Comparative Agendas Project* adatai alapján végzett eredeti elemzéseket is tartalmaz.)

Hasonló a helyzet az EU-val: miután Bíró-Nagy András kollégám több tanulmányban alaposan körüljárta a témát, úgy éreztem, hogy nem tudok ehhez képest újat mondani – a könyv gondolatmenete szempontjából viszont fontos volt, hogy megállapításainak összefoglalása szerepeljen benne. Pálné Kovács Ilona megjegyzését fontosnak gondolom: nagyon is elképzelhető, hogy az európaizáció valódi mértéke eltérő az állandóságot mutató „nyers” számok mögött. Egyrészt nem mindegy, hogy milyen fontosságú közpolitikai kérdésben kerül rá sor, másrészt a megvalósítás szintje is nagyon eltérő lehet. A megvalósítással azonban könyvem nem foglalkozik, és mindezek további kutatásokat tesznek szükségessé a témában.

Az EU regionális politikájára való hazai közpolitikai felkészülés és annak vargabetűi valóban érdekes esetnek tűnik – egyetértek Kaiser Tamással, hogy méltó lenne az elemzésre. Az, hogy könyvemben erre nem került sor, annak csupán az az oka, hogy a regionális politika nem került be a vizsgálandó közpolitikai területek közé.

Ami pedig az informális üzleti lobbik tevékenységét illeti, természetesen igazat adok bírálóimnak, hogy a könyv témájába nagyon is beleillenek, és jó lett volna többet mondani erről. Az interjúk alapján azért teszek megállapításokat e tekintetben, sőt, a kormányzati stílusok leírásában is szerepeltetem a szempontot. Ugyanakkor elismerem – egyébként a könyvben is – , hogy kutatásom, eredményeim erről a témáról elégtelenek. Ennek fő oka, hogy nehezen kutatható jelenségről van szó, amelynek vizsgálata önálló kutatást igényelt volna, amire most nem volt lehetőségem.

Azt is elfogadom, hogy a zárófejezet lehetett volna hosszabb, részletesebb. Célom azért az volt, amit Bozóki András is említ, ti. egy átfogó narratíva előállítását az eredmények alapján. Ugyanakkor túlzottan ismételni nem akartam az előző fejezetben leírtakat, és így is azt éreztem a végére, hogy talán túlságosan is átcsúszom a diszkusszió műfajába. Pálné Kovács Ilona fel is rója, hogy a következtetéseim néhány ponton nem eléggé megalapozottak. Ennek oka éppen az, hogy a tudományos értelemben vett következtetések mellett a diszkusszió elvárásának megfelelően igyekeztem felvillantani néhány lehetséges konklúziót is, amelyek azonban a saját

értékelésem szerint is további kutatásokat tesznek szükségessé – mint például az Orbán-kormányok közpolitikai értékelése.

Összességében csak ismételni tudom a válaszom elején írottakat: hálás vagyok bírálóimnak nemcsak azért, amiért értő módon és nagyvonalúan ismerték el és mutattak rá munkám lehetséges erényeire, de azért is, amiért alapos bírálataikban felfedték a részben általam is ismert, de részben nem tudatosodott gyengeségeit. Kritikájuk segíteni fog abban, hogy – eredeti szándékomnak megfelelően – tovább fejlesszem kutatásomat.

Budapest, 2021. július 6.

Boda Zsolt